

TERYTORIUM ZIEMI CHEŁMSKIEJ POD KONIEC XVI WIEKU

R. Borowiec

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska

Kierownik naukowy R. Wysocki, doktor habilitowany, profesor

Ziemia Chełmska z racji położenia na pograniczu polsko-ruskim bywa często nazywana pomostem pomiędzy tymi terenami. W skład Korony weszła po 1387 r. za panowania Władysława Jagiełły. Administracyjnie dzieliła się na dwa powiaty, chełmski z takimi miastami jak Hrubieszów, Luboml, Ratno czy Zamość oraz krasnostawski, ze stolicą w Krasnymstawie. Pod koniec XV lub na początku XVI wieku [1, s. 16] Ziemia Chełmska weszła w skład województwa ruskiego, ale jako enklawa, dookoła była otoczona przez inne województwa. Od północy graniczyła z brzesko-kujawskim, od wschodu z wołyńskim, od południa z bełzkim a od zachodu z lubelskim. Stan ten utrzymał się do I rozbioru Polski w 1772 r. Celem niniejszego tekstu jest przybliżenia terytorium i struktury Ziemi Chełmskiej ukształtowanej pod koniec XVI wieku.

Jan Długosz pisał, że «Chełm był znany tylko z biskupiej stolicy i zamku, miasto nędzne i liche, i że owa stolica słusznie mogłaby być mu odjęta i przeniesiona do Hrubieszowa, miasteczka nierównie mu ludniejszego i porządnego» [19, s. 27]. Ta jakże smutna dla chełmian opinia wydaje się być w dużej mierze prawdziwa, wskaże już w XV wieku, Chełm stanie się tylko nominalną stolicą biskupią rzymskokatolicką, która przejściowo zostanie przeniesiona do Hrubieszowa, zaś w 1490 r. do Krasnegostawu. W interesującym nas okresie ustępował, również pod względem demograficznym innym ośrodkom takim jak Hrubieszów, Krasnystaw, Zamość [2, s. 52]. Miasto nie było najważniejszym ośrodkiem handlowym na mapie Rzeczypospolitej, ale możemy zauważyć zainteresowanie miejscowej szlachty żegluga na Wieprzu oraz handlem zbożem, dla którego okoliczne czarnoziemy były dobrą glebą pod uprawę. Świadczą o tym procesy wytaczane przez szlachtę przed Trybunałem Koronnym wobec osób utrudniających żegluga na wymienionej rzece oraz podatki uchwalane na rzecz poprawy jej stanu [16, s. 171–173]. Te działania przyczyniły się do rozwoju miasta. W drugiej połowie XV wieku, liczba ludności wynosiła około 1000 osób [12, s. 47], sto lat później będzie to już 2000 mieszkańców [2 s. 58]. Możliwe, że na rozwój miasta mógł mieć znaczący wpływ przywilej Zygmunta Augusta, który przyznawał Żydom w Chełmie prawo do samorządu i nieograniczonego handlu poza propinacją alkoholi. Miasto było miejscem odbywania sejmików, posiadało swoją kancelarię oraz pełną hierarchię urzędników.

Kolejnym ważnym terytorium wchodzącym w skład Ziemi Chełmskiej była „enklawa hrubieszowska”. W interesującym nas okresie Hrubieszów faktycznie był oddzielony od

stolicy swojej ziemi przez województwo bełskie, ale jeszcze w XV wieku wsie Mołodiatycze, Bogucice, Wilków i Dobromierzyce stanowiły pomost pomiędzy tymi terytoriami. W XV wieku Hrubieszów posiadał status powiatu, który formalnie został utracony w 1465 roku. Jednakże jeszcze do końca tego stulecia Hrubieszów posiadał szereg desygnatów typowych dla miasta powiatowego [4, s. 113]. Miejscowa ludność dzięki dominacji wśród gleb czarnoziemów mogła z powodzeniem uprawiać rolnictwo [8, s. 14–15]. Handel zaś mógł kwitnąć dzięki przecinającym się szlakom handlowym w tym mieście, jednym ze Lwowa w kierunku Lublina, drugim, od karpackich żup solnych na Podlasie oraz Wołyń [11, s. 28]. Te czynniki sprawiały, że Hrubieszów w tym czasie wypadł – zdaniem Jana Długosza – o wiele lepiej niż Chełm jako miasto «ludniejsze i porządniejsze» [11, s. 28].

Okres prosperity w rozwoju Hrubieszowa kończy seria najazdów tatarskich z przełomu XV i XVI wieku. Wtedy uległy zniszczeniu drewniane umocnienia miasta. Powstanie w bliskim sąsiedztwie Zamościa sprawiło, że coraz mniejsza liczba kupców wybierała drogę przez miejscowość nad Huczwą. Aczkolwiek ten proces nie zaczął się w 1580 r., tylko znacznie wcześniej, już w 1532 r., starosta Andrzej Tęczyński skarżył się przed królem, że kupcy w celu uniknięcia płacenia ceł omijają Hrubieszów [3, s. 133–134].

Pod koniec XVI wieku Hrubieszów zamieszkiwały trzy nacje, Polacy, Rusini oraz Żydzi. Pierwsze dwie grupy zapewne współżyły razem od początku istnienia miasta, w przypadku Żydów nie możemy jednoznacznie stwierdzić kiedy dokładnie zjawili się w tym mieście. H. Gmiterek podaje, że nastąpiło to w połowie XVI wieku [3, s. 133], R. Szczygieł, że było to wcześniej, już u schyłku XV wieku [11, s. 27]. Obydwaj badacze nie wskazują na konflikty na tle wyznaniowym pomiędzy tymi wyznaniem.

H. Gmiterek podaje, że w mieście funkcjonowała jurydyka starościńska oraz trzy duchowne: farna, dominikańska oraz należąca do cerkwi św. Mikołaja [3, s. 126]. Może to świadczyć o słabości miejscowej ubogiej szlachty, którą nie było stać na wykupienie terenów od miasta i prowadzenia tam działalności handlowej.

Zamość był trzecim ważnym ośrodkiem Ziemi Chełmskiej. Jan Zamoyski kanclerz wielki koronny będąc u szczytu swoich wpływów oraz władzy miał problem w postaci braku odpowiednio okazałej rezydencji. Stary zamek w Skokówce nie spełniał podstawowych wymogów takiego miejsca, a więc postanowił postawić nowy zamek na surowym korzeniu. Przy pomocy włoskiego architekta Bernardo Morando zaprojektował miasto, które w pełni odpowiadało wyobrażeniom miasta idealnego stworzonego przez przedstawicieli renesansu [6, s. 87–93]. Jednakże Jan Zamoyski podchodził do swojego grodu przede wszystkim w sposób pragmatyczny, miał to być silny ośrodek akademicki, ekonomiczny, polityczny oraz wojskowy. Świadczy o tym fakt, iż w przywileju lokacyjnym z roku 1580 zgodnie z renesansową zasadą, że miasto idealne powinno być jednowyznaniowe, został zawarty następujący zapis: „chcę, aby w tym mieście była jedna tylko wiara rzymskokatolicka” który już w 1585 r. był nieaktualny, ponieważ Zamoyski zezwolił w tym roku na osiadanie mieszkańców innych wyznań, głównie kupców ormiańskich i żydowskich.

W aspekcie ekonomicznym, Zamość stał się ważnym ośrodkiem handlowym, w dużej mierze kosztem Hrubieszowa, o czym wspominaliśmy wyżej. Na mocy przywileju targi miały odbywać się w każdą środę a jarmarki; «pierwszy na niedzielę szóstą po Wielkanocy, drugi na św. Marka trzeci na święto Nawrócenia św. Pawła w styczniu». Takie ułożenie harmonogramów jarmarków świadczy o dobrej znajomości mechanizmów handlowych w Rzeczpospolitej przez Zamoyskiego [14, s. 99].

O walorach militarnych Zamościa nie trzeba nikogo przekonywać. Była to nowoczesna, potężna twierdza, która swoje zadania obronne dobrze spełniała od czasów

wojen kozackich, potopu szwedzkiego, III wojny północnej aż do czasów powstania listopadowego. Tym samym spełniała w ważną rolę w funkcjonowaniu pierwszej powstałej ordynacji w Polsce oraz w samej Ziemi Chełmskiej. Miejskowa szlachta ubolewając nad brakiem murowanego zamku w Chełmie, postanowiła powierzyć swoją akta ratuszowi w Zamościu [18, s. 68].

Drugą część (czterokrotnie mniejszą [15, s. 19]) Ziemi Chełmskiej stanowił powiat krasnostawski. Istotny rozwój tej miejscowości możemy dostrzec od uzyskania praw miejskich od Władysława Jagiełły w 1394 r., wtedy jeszcze jako wieś Szczekarzew. Od 1439 r. powiat posiadał swojego własnego starostę, ale pełną hierarchię urzędniczą uzyskał dopiero w 1736 r. [17, s. 202]. Kolejnym ważnym wydarzeniem było przeniesie stolicy biskupstwa z Chełma do Krasnegostawu w 1490 r. Możemy wskazać kilka czynników, które zdecydowały o tym kroku. Tak jak pisaliśmy wyżej Chełm nie posiadał najlepszej renomy w XV wieku. Krasnystaw uchodził za piękniejsze, lepiej zorganizowane oraz bezpieczniejsze miasto. Co prawda i ono nie uniknęło licznych najazdów ze strony tatarskiej, ale ich skutki nie były tak dotkliwe, jak na przykład w niedalekim Hrubieszowie. Inny argumentem jest to, że Krasnystaw był miastem znaczenie bardziej katolickim od Chełma [7, s. 25–26]. Sutkiem pozytywnym tego był znaczący rozwój oświaty dla szlachty i duchowieństwa. Zwykła szkoła parafialna została zamieniona na przykatedralną. Negatywnym skutkiem przeniesienia biskupstwa rzymskokatolickiego do nowego miasta jest zachwianie relacji pomiędzy katolikami a prawosławnymi. Ci ostatni skarżyli się do króla Zygmunt I Starego, że nie są dopuszczani do urzędów [10, s. 56–57]. Sytuacja wraz z upływem lat nie ulegała zmianie, w 1578 r. król Stefan Batory polecał, aby wszyscy mieszkańcy bez względu na wyznanie mieli równy dostęp do stanowisk.

Korzystne położenie handlowe na drodze z Lwowa do Wilna [5, s. 30] oraz liczne działania na rzecz usprawnienia splotu towarów Wieprzem [10, s. 54] sprawiło, że w XVI wieku miasto to stało się bardzo ważne. Jan Zamoyski, niedoszłego króla Polski, Maksymiliana Habsburga pokonanego i pojmanego pod Byczyną, umieścił właśnie w zamku krasnostawskim. Rok później w tym miejscu doszło do niezwykłego spotkania pomiędzy aktualnym królem Polski Zygmuntem III Wazą oraz Maksymilianem. Krasnystaw miał być też miejscem „zesłania” dla Anny Jagiellonki jako wdowy po Stefanie Batorym, na które nie chciała się zgodzić.

Wyjątkowy status posiadał powiat szczeczerski. Była to jedna z nielicznych ziem w Rzeczypospolitej, w której funkcjonowała zależność feudalna szlachty od seniora [9, s. 33]. W interesującym nas okresie, od 1593 r., właścicielem powiatu był Jan Zamoyski, który w 1596 r. wydał przywilej który określał ustrój panujący w powiecie.

Miejskowa szlachta nie uczestniczyła w sejmiku chełmskim, posiadała swój własny w Szczeczerszynie. Najważniejszym zadaniem tego sejmiku, ten na wzór wszystkich w Rzeczypospolitej, było przedstawianie kandydatów na urzędników ziemskich, mianowanych przez seniora.

Szlachta szczeczerska nie uczestniczyła również w strukturze sądownictwa krajowego, posiadała właściwy dla siebie sąd w Szczeczerszynie z możliwością złożenia apelacji do seniora w Zamościu. Występowanie przed innymi sądami było traktowane jak przestępstwo [9, s. 63]. Prywatny status powiatu szczeczerskiego sprawiał, że sądy wraz z śmiercią monarchy nie zawieszały swojej działalności, działało się tak także w przypadku śmierci dziedzica [9, s. 53].

Pospolite ruszenie było zwoływane przez dziedzica oraz walczyło pod jego chorągwią. Osoby uchylające się od tego obowiązku ponosiły odpowiedzialność przed seniorem. Kres takiemu funkcjonowaniu powiatu oraz całej Ziemi Chełmskiej przyniósł dopiero I rozbiór w 1772 r.

Bibliografia

1. Ćwik W., Reder J., Rozwój administracyjno-terytorialny Ziemi Chełmskiej, w: Ziemia Chełmska (materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.), Lublin 1961.
2. Gmiterek H., W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej, w: Chełm i Chełmskie w dziejach, red. R. Szczygieł, Chełm 1996.
3. Gmiterek H., W czasach staropolskich (XVI- XVIII wieku) w: Dzieje Hrubieszowa, Tom I od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygła, Hrubieszów 2006.
4. Jawor G., Zaplecze osadnicze miasta w późnym średniowieczu, w: Dzieje Hrubieszowa, Tom I od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygła, Hrubieszów 2006.
5. Jusiak P., Krasnystaw na szlakach handlowych średniowiecza, w: Zapiski Krasnostawskie, t. IV, red. R. Maleszyk, M. Nowosadzki, A. Borzęcki, Krasnystaw 2013.
6. Kalinowski W., Zamość idealne miasto renesansu, w: Czteryście lat Zamościa, red. J. Kowalczyka, Ossolineum 1983.
7. Kardela P., Krasnystaw stolicą diecezji chełmskiej, w: Zapiski Krasnostawskie t. III, Lublin 1996.
8. Pawłowski J., Środowisko przyrodnicze okolic Hrubieszowa, w: Dzieje Hrubieszowa, Tom I od pradziejów do 1918 roku, red. R. Szczygła, Hrubieszów 2006.
9. Stankowa M., Dawny powiat szczebrzeski, XIV–XVIII w., Warszawa 1975.
10. Stołeczki K., Krasnystaw. Rys historyczny, Puławy 2008.
11. Szczygieł R., Hrubieszów w okresie staropolskim. Charakterystyka etapów rozwoju miasta. w: Hrubieszów przez dzieje, red. R. Szczygła, Hrubieszów 1990.
12. Szczygieł R., Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim, w: Chełm i Chełmskie w dziejach, red. R. Szczygieł.
13. Szczygieł R., Przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 roku, Zamość 1980.
14. Szczygieł R., Zamość w czasach staropolskich, w: Czteryście lat Zamościa, red. J. Kowalczyka, Ossolineum 1983.
15. Ternes J., Sejmik chełmski za Wazów (1587-1668), Lublin 2004.
16. Tworek S., Udział szlachty Ziemi Chełmskiej w wydarzeniach politycznych i reformackich w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku, w: Ziemia Chełmska (materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.), Lublin 1961.
17. Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku, Spisy, opr. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992.
18. Wójcik-Góralaska D., Sejmiki ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego w Polsce przedrozbiorowej, w: Ziemia Chełmska (materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.), Lublin 1961.
19. Zimmer B., Miasto Chełm, Zarys historyczny, Warszawa-Kraków 1974.